

Organ ve Doku Naklinde İlk Uluslararası Metinler ve Türkiye*

First International Acts on Organ and Tissue Transplantation and Türkiye

Mehmet AKDEMİR**

Öz

20. yüzyıldaki gelişmelerle birlikte önemi gittikçe artan ve mevcut tıbbi imkanlar dahilinde başkaca bir yolla iyileştirilmesi mümkün olmayan hastalıkların tedavisi konusunda bir umut ışığı olan organ ve doku nakli, insan hakları açısından dikkat edilmesi gereken hususları bünyesinde barındıran bir yapıyı haizdir. Bu kapsamda amacı, biyolojik ve tıbbi müdahaleler sırasında temel hak ve özgürlüklere saygıyı garanti altına almak ve insan onurunu ve haysiyetini korumak olan birtakım uluslararası sözleşmeler ve protokoller kabul edilmiştir. Bu sözleşmelerin amaçlarından bir diğeri de sadece organ veya doku alıcısı ya da vericisinin değil tüm toplumun da mağduru olduğu organ ticaretinin engellenmesi ve buna dayalı olarak da insan onurunun korunmasıdır. Bunların en önemlileri arasında alanında ilk olma özelliği taşıyan “İnsan Hakları ve Biyotıp Sözleşmesi” ile “İnsan Kaynaklı Organ ve Doku Nakli Hakkında Ek Protokol” yer almaktadır. “İnsan Hakları ve Biyotıp Sözleşmesi”, kişiden organ veya doku alma kurallarını da içeren bir dizi hüküm içermekte, ölüden organ veya doku alma hükümleri ise “İnsan Kaynaklı Organ ve Doku Nakli Hakkında Ek Protokol” dahilinde düzenlenmektedir. Türkiye de “İnsan Hakları ve Biyotıp Sözleşmesi”ni iç hukukuna dahil etmiş, “İnsan Kaynaklı Organ ve Doku Nakli Hakkında Ek Protokol”ü ise henüz kabul etmemiştir. Bu kapsamda söz konusu protokol maddelerinin organ ve doku nakline/ticareti

* Makalenin Geliş Tarihi/Received: 25.05.2025, Makalenin Kabul Tarihi/Accepted: 20.08.2025.

İntihal/Plagiarism: Bu makale intihal programında taranmış ve en az iki hakem incelemesinden geçmiştir./This article has been scanned via a plagiarism software and reviewed by at least two referees.

** Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı doktora öğrencisi, (e-posta/e-mail: mehmet00082@gmail.com, ORCID: 0009-0003-5872-9988).

suçuna ilişkin Türk mevzuatı ile karşılaştırması yapılarak Türkiye'nin söz konusu sözleşmeler bağlamında konumu üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Organ, organ ve doku nakli, organ ve doku ticareti, kişiden organ ve doku alma, ölüden organ ve doku alma.

Abstract

Organ and tissue transplantation, which has become increasingly important with the developments in the 20th century and is a beacon of hope for diseases that cannot be treated by any other means, has a structure that also includes issues that need to be considered in terms of human rights. Preventing organ trafficking and protecting human dignity is of great importance not only in terms of the organ or tissue recipient or donor but also in terms of society. In this context, a number of international agreements and protocols have been adopted with the aim of guaranteeing respect for fundamental rights and freedoms during biological and medical interventions and protecting human dignity and honor. The most important of these include "the Convention on Human Rights and Biomedicine", which is the first of its kind in its field, and "the Additional Protocol to the Convention on Human Rights and Biomedicine concerning Transplantation of Organs and Tissues of Human Origin". Turkey has also incorporated the "Convention on Human Rights and Biomedicine" into its domestic law, but has not yet accepted "the Additional Protocol to the Convention on Human Rights and Biomedicine concerning Transplantation of Organs and Tissues of Human Origin". "The Convention on Human Rights and Biomedicine" includes a series of provisions including the rules for organ or tissue removal from a living person, while the provisions for organ or tissue removal from a deceased person are regulated within "the Additional Protocol to the Convention on Human Rights and Biomedicine concerning Transplantation of Organs and Tissues of Human Origin".

Keywords: Organ, organ and tissue transplantation, organ and tissue trade, taking organ and tissue from a person, taking organ and tissue from a dead person.

GİRİŞ

Son dönemlerde gittikçe popülerlik kazanan 'globalleşme' nosyonundan, biyoloji ve tıp ile bu alandaki gelişmelere yoldaşlık eden biyoetik de etkilenmiştir. Bilimin ve alt dalı olarak tıbbın ve biyolojinin de globalleşmesi, biyoetik alanında ortak birtakım prensiplerin de kabul edilmesini zorunlu hale getirmiştir.

Biyoenetikte globalleşme, biyoetikte kurumsallaşma, konu ile ilgili ulusal veya ulusal uluslararası etik kurul kuruluşların, sözleşme, protokol, bildirme veya raporların yavaş yavaş da olsa politikaların geliştirilmesinde dikkate alınmaya başlaması ve güçlü etkiye sahip olmaları

anlamı taşımaktadır.¹ İnsan haklarına dair uluslararası belgelerde de ifade edildiği üzere, insan hakları ‘insanın özündeki onur’ dan kaynağını alır.²

Biyotikte iletişim ve ulaşım araçlarının gelişmesi ve yaygınlaşmasıyla yaşanan hızlı ilerleme, kompleks etik problemler oluşturmuş aynı zamanda hukuktan da söz konusu ilerlemelerin kötüye kullanılmasının engellenmesi yönünde beklentilerin artmasını beraberinde getirmiştir.³ Dolayısıyla tıbbın bir branşı olarak organ ve doku transplantasyonu ve bu husus ile ilişkili suçların bazı durumlarda globalleşmesi ve uluslararası boyut kazanması nedeniyle gerek nakil işlemlerinin gerekse organ ve doku ticaretiyle mücadelenin uluslararası düzeyde koordine edilebilmesi amacıyla uluslararası sözleşmelerin yapılması hayati bir önem taşımaktadır. Bu çerçevede, Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi’nin, 1160 (1991) sayılı Tavsiye Kararı⁴ doğrultusunda, “*Biyoloji ve Tıbbın Uygulanması Bakımından İnsan Hakları ve İnsan Haysiyetinin Korunması Sözleşmesi: İnsan Hakları ve Biyotıp Sözleşmesi*” hazırlanmıştır. Söz konusu “*İnsan Hakları ve Biyotıp Sözleşmesi*” ve bu Sözleşme’ye dayanılarak hazırlanan “*İnsan Kaynaklı Organ ve Doku Nakli Hakkında Ek Protokol*” uluslararası düzeyde bu konuları düzenleyen normların en önemlileri arasındadır. Makalemizde “*İnsan Hakları ve Biyotıp Sözleşmesi*” ile “*İnsan Kaynaklı Organ ve Doku Nakli Hakkında Ek Protokol*” hükümleri arasında yer alan organ ve doku alınması/nakli, organ ve doku ticareti ile organ ve doku alınmasına dair ihdas edilmiş olan diğer suçlar ve Türkiye’nin söz konusu sözleşmeler bağlamında durumu incelenecektir.

I. İNSAN HAKLARI VE BİYOTIP SÖZLEŞMESİ

İnsan hakları kavramı, bireylerin onurunu, haysiyetini ve özgürlüğünü koruma hedefiyle⁵ şekillenen bir yapı arz etmekte olup antik çağlardan yirminci yüzyılda insan haklarına dair uluslararası belgelerin kabul edilmesine kadar farklı aşamalardan geçmiştir.⁶ 1948’de kabul edilen İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi, insan haklarının uluslararası alanda evrensel bir politika haline geldiği önemli bir dönüm noktasıdır. Bununla birlikte, insan hakları anlayışı, zaman içinde değişen koşullar ve ortaya çıkan yeni talepler ve ihtiyaçlar doğrultusunda sürekli olarak güncellenmekte ve genişlemektedir.⁷

¹ John Harris (ed), *Bioethics, Oxford Readings in Philosophy* (Oxford University Press, 2001) 5.

² Meltem Dikmen Canıklıoğlu, ‘Anlamı, Kapsamı ve Sınırlarıyla Temel Haklar ve Anayasalarımız’ (2001) (Mahmut Tevfik Birsal Armağanı) Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi 461, 464.

³ Roberto Andorno, ‘Biomedicine and International Human Rights Law: in Search of Global Consensus’ (2002) 80 [12] *Bulletin of World Health Organization* prg 5.

⁴ <<https://rm.coe.int/168007cf98>> Erişim Tarihi: 06.04.2025.

⁵ Murat Satıcı, ‘Hak ve Özgürlük Ütopyası Olarak “İnsan Hakları”: Felsefesi ve Eleştirisi’ (2015) 1 [2-3] *Artvin Çoruh Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 3, 4.

⁶ Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz Görkem Birinci, ‘İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi’nin Kısa Tarihi I: Milletler Cemiyeti’nden Birleşmiş Milletler’e’ (2017) 7 [2] *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi* 50, 51.

⁷ Ferzan Durul, Kemal Er ve Umut Solmaz, ‘Kuşak Hakları Bağlamında İnsan Hakları Ölçeği’ (2022) 32 *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 753, 756.

Günümüzde, teknoloji ve biyoetik alanındaki insan hakları üzerine devam eden tartışmalar, dijital ve biyoteknolojik çağların insan onuruna dair ortaya çıkardığı yeni sorunları vurgulamaktadır.⁸

Biyoetik ve İnsan Hakları Evrensel Beyanname, bilimsel araştırmalar ve sağlıkla ilgili kamu politikaları ile düzenlemelere rehberlik etmekte ve uluslararası düzeyde etik standartların teşvikini sağlamaktadır.

Bu bağlamda, Avrupa Konseyi içinde yer alan Biyoloji ve Tıbbın Uygulanması Bakımından İnsan Hakları ve İnsan Haysiyetinin Korunması Sözleşmesi, 1997 yılında imzaya açılmıştır. Sözleşme, biyolojik ve tıbbi gelişmelerin kötü niyetli kullanımına karşı içerdiği ilkeler ve yasaklamalar vasıtasıyla insan onurunu, haklarını ve özgürlüklerini korumak amacıyla tasarlanan yasal olarak bağlayıcı ilk uluslararası metindir. Sözleşme'nin başlangıç noktası, insan menfaatlerinin bilim veya toplum menfaatlerinden önce gelmesi gerektiğidir.

3 Aralık 2003 tarihinde TBMM tarafından onaylanan 5013 sayılı “*Biyoloji ve Tıbbın Uygulanması Bakımından İnsan Hakları ve İnsan Haysiyetinin Korunması Sözleşmesi: “İnsan Hakları ve Biyotıp Sözleşmesi’nin Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun”* 20 Nisan 2004 tarihinde Resmî Gazete’de yayımlanmış ve aynı tarihte yürürlüğe girmiştir.

Biyoloji ve Tıbbın Uygulanması Bakımından İnsan Hakları ve İnsan Haysiyetinin Korunması Sözleşmesi (“*İnsan Hakları ve Biyotıp Sözleşmesi*”), temel haklar ve hürriyetler ile sağlık alanını birlikte sosyal adalet kapsamına yerleştirmektedir.⁹ İnsan hakları konusundaki evrensel ve Avrupa düzeyinde yürürlükte olan uluslararası düzenlemeler dikkate alınarak hazırlanmış olan bu Sözleşme, başlangıç bölümünde insan hakları ve temel hürriyetlerin daha da geliştirilmesi; insan onurunun korunması; biyoloji ve tıbbın yalnızca mevcut ve gelecek nesillerin yararına kullanılmasının temini gibi hedeflerle ve bu hedefler doğrultusunda uluslararası alanda gerekli adımların atılmasını amaçlayarak oluşturulmuş ilk uluslararası belge niteliğindedir. Ayrıca, Sözleşme'nin başlangıç hükümlerinden hareketle, söz konusu metnin yalnızca Avrupa Konseyi üyesi devletlere değil, üye olmayan devletlere de açık olduğu anlaşılmaktadır. Böylece bölgesel bir Sözleşme değil, tüm devletleri bağlayıcı bir protokol oluşturulmasının hedeflendiği ifade edilebilir.

38 maddeden oluşan bu Sözleşme, ilgilinin rızası, özel hayata saygı, bilgi verme yükümlülüğü, ayrımcılık yasağı, bilimsel araştırmalar, organ veya doku alınmasına dair kurallar ve ticaret yasağı gibi konularda önemli düzenlemeler içermektedir.

Genel Hükümler başlığı taşıyan 1. Bölüm, tüm insanların biyolojik ve tıbbi uygulamalarda ayrımcılık yasağına riayet etmesini ve bu uygulama ile hizmetlerde adilane davranmasını; herkesin haklarına saygı gösterilmesinin temini için gerekli iç hukuk kurallarının oluşturulmasını; bireyin çıkarlarının ve refahının, bilimin ve toplumun çıkarlarına üstün

⁸ Hürol Çankaya, ‘Biyoteknoloji ve İnsan Hakları’ (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi 2009) 11.

⁹ Çankaya (n 8) 464.

tutulacağını ve herhangi bir kişiye yapılacak her türlü müdahalenin mesleğin gerektirdiği yükümlülükler ve prosedürlere uygun şekilde icra edilmesi gerektiğini vurgulamaktadır.

Sözleşme'nin '*Muvafakat*' başlıklı ikinci bölümü, vücut bütünlüğüne müdahale edilecek kişinin müdahaleye maruz kalmadan önce ayrıntılı olarak bilgilendirilmesi gerektiğini, bu bilgilendirmeden sonra müdahalenin icra edilebileceğini ve muvafakatin geri alınabileceğini belirtmektedir. Ayrıca, aydınlatma ve muvafakat ile ilgili istisnaların yanı sıra, aydınlatma ve muvafakat verme yeteneğine sahip olmayan kişilerin bedenleri üzerinde icra edilecek müdahale öncesinde aydınlatmanın nasıl ve kime yapılabileceği ve aydınlatma ve muvafakat ile ilgili diğer konular belirtilmektedir. Bilindiği üzere Türk Hukukunda da 1219 sayılı Tababet ve Şuabatı San'atlarının Tarzı İcrası Hakkında Kanun m 70 "*...her nevi ameliye için hastanın, hasta küçük veya tahtı hacirde ise veli veya vasisinin evveleminde muvafakatını...*" şeklinde düzenlenmiştir. Bu madde hükmüne göre hastanın ya da velisinin veya vasisinin onayını her türlü tıbbi işlem için almak zorunlu olup hilafına hareketler para cezası ile yaptırıma bağlanmıştır. Öte yandan hastanın ya da temsilcisinin aydınlatılması zorunluluğu da 1 Ağustos 1998 tarihli ve 23420 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanan Hasta Hakları Yönetmeliği'nin 18 vd maddelerinde ayrıntılı olarak ifade edilmiştir.¹⁰

'*Özel yaşam ve bilgilendirilme hakkı*' başlıklı üçüncü bölümde yer alan 10. madde, "*Kişisel verilerin gizliliği ve özel hayata saygı gösterme hakkı*"nı ifade etmekte, kişinin sağlığı ile ilgili tüm bilgileri öğrenme hakkı vurgulanmakta, söz konusu hakkın mutlak olmadığı belirtilmektedir. Konu ile ilgili Türk hukukunda yine Hasta Hakları Yönetmeliği m 23 de sağlık hizmetleri dolayısıyla edinilen bilgilerin istisnai haller dışında açıklanamayacağını ifade etmekte olup 5237 sayılı Türk Ceza Kanunu'nun 136 vd maddeleri de kişisel verilerin hukuka aykırı şekilde kaydedilmesini, ele geçirilmesini, açıklanmasını suç olarak saymış ve cezai müeyyideye bağlamıştır.

Sözleşme'nin 19. ve 20. maddesi kişiden transplantasyon amaçlı organ veya doku alınabileceği halleri düzenlemektedir. Sözleşme'nin 19. maddesi, nakil için organ ya da doku alınabilmesini, tedavinin transplantasyondan başka alternatifinin bulunmamasına, alıcının tedavisinde kullanılmak üzere alınmış olmasına ve ölüden organ veya dokunun temin edilememiş olması şartlarına bağlamakta; organ veya doku nakli için tamamlanması gereken ön şart olan muvafakatin de sarıh bir biçimde yazılı ya da resmi makam huzurunda verilmiş olmasını aramaktadır. Dolayısıyla kişiden organ ya da doku alınabilmesinin, ölüden organ ya da doku naklinin mümkün olmaması şeklindeki bir koşula bağlanması, ikincillik prensibinin kabul edilmiş olduğu anlamı da taşımaktadır.¹¹ Sözleşme'nin 20/1. maddesinde de rıza göstermeye ehil olmayan kişilerden organ veya doku alma yasağı ifade edilmektedir. Bununla birlikte bu yasağın istisnası da m 20/2'de belirtilmiş olup bu maddede yer

¹⁰ Ergun Özsunay, 'Alman ve Türk Hukuklarında Hekimin Hastayı Aydınlatma Ödevi ve İstisnaları' (Sorumluluk Hukukundaki Yeni Gelişmeler V. Sempozyumu, Ankara, 1982) 32.

¹¹ Özlem Koçak Süren, 'Organ ve Doku Naklinin Yasal ve Etik Açısından İncelenmesi' (2007) 20 [73] Türkiye Barolar Birliği Dergisi 174, 182; Hazal Algan, *Türk Ceza Kanunu'nda Organ ve Doku Ticareti Suçları* (Seçkin Yayınevi 2018) 52.

alan şartların¹² sağlanması halinde ve izin verildiği surette, rıza gösterme ehliyeti bulunmayan kişilerden kendisini yenileme özelliği bulunan dokuların, alınabileceği belirtilmiştir. Türk hukuku da Organ ve Doku Alınması, Saklanması, Aşılması ve Nakli Hakkında Kanun (ODNK) Ek Madde 2'ye göre kişiden organ veya naklinin, alıcının iki yıldan fazla süredir evli olduğu eşi ile dördüncü derece dahil kan ve sıhri hısımlarından yapılabileceğini düzenlemiştir. Bununla beraber her ne kadar ODNK'da ikincillik prensibinin kabul edildiğine dair bir hüküm yer almasa da 09.12.2022 tarihinde yayımlanan 32038 sayılı Resmî Gazete'de yer alan Organ Nakli Hizmetleri Yönetmeliği m 12 ikincillik prensibi çerçevesinde düzenlenmiştir. Buna göre kişiden organ alınabilmesi, sadece alıcının tedaviden yararlanabilmesi için ve ölüden organ temin edilemediği başkaca bir tedavinin de mümkün olmadığı durumlarda gerçekleştirilebilecektir. Mümeyyiz olmayan kişilerin organ ve doku donörü olması ODNK ile yasaklanmıştır.

Türkiye, Sözleşme'nin 36. maddesine uygun bir biçimde ve "Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti, *"Biyoloji ve Tıbbın Uygulanması Bakımından İnsan Hakları ve İnsan Haysiyetinin Korunması Sözleşmesi: İnsan Hakları ve Biyotıp Sözleşmesi'nin 36 ncı maddesi uyarınca, Sözleşme'nin 20. maddesinin, muvafakat verme yeteneği olmayan kimselerden kendisini yenileyen dokuların alınmasını mümkün kılan 2 numaralı bendinin, 2238 sayılı Organ ve Doku Alınması, Saklanması, Aşılması ve Nakli Hakkında Kanun'un 5 inci maddesiyle uyum halinde olmaması sebebiyle, işbu madde fıkrasını uygulamamak hakkını saklı tutar."* olarak kaleme alınmış olan çekince metni ile söz konusu istisnai hükmü kabul etmemiş, sebep olarak da bu hükmün ODNK ile uyumsuzluğunu göstermiştir.¹³

Sözleşme'nin 7. Bölümü, *"Ticarî kazanç yasağı ve insan vücudundan alınmış parçalar üzerinde tasarruf"* başlığını taşımaktadır. Bu bölümde yer alan m 21 ile insan vücudunun veya insan vücudu parçalarının ticari gelire konu edilmelerine izin verilmediği; m 22 ile de Sözleşme'de belirtilen aydınlatma ve rıza şartlarının da sağlanmasına bağlı olarak, organ ya da dokuların çıkarılma nedeni dışında başkaca amaçlar için de kullanılabilmesinin mümkün olduğu ifade edilmektedir. Türk hukukunda da ODNK m 15, *"Hukuka aykırı olarak organ ve doku alan, satan, satın alan, satılmasına aracılık eden, saklayan, nakleden veya aşıl原因, organ veya doku teminine yönelik olarak ilan veya reklam veren veya yayınlayan kişiler hakkında... TCK hükümleri uygulanır"* ifadesini içermekte olup 5237 sayılı TCK'da 91 vd maddelerinde kişiden hukuken geçerli rıza olmaksızın organ veya doku alma, ölüden hukuka aykırı biçimde organ veya doku alınması, organ veya doku satın alınması, satılmasına aracılık edilmesi,

¹² Sözleşme'nin 20/2. Maddesi şu şekildedir: *"İstisnai olarak ve kanun tarafından öngörülmüş koruyucu şartlar altında, muvafakat verme yeteneği olmayan bir kimseden kendisini yenileyen dokuların alınmasına aşağıdaki şartların gerçekleşmesi halinde izin verilebilir: i) muvafakat verme yeteneği bulunan uygun bir vericinin bulunmaması; ii) alıcı şahsın, vericinin erkek veya kız kardeşi olması; iii) bağışın, alıcı bakımından hayat kurtarıcı olma beklentisinin bulunması; iv) 6. Maddenin 2 ve 3. Paragraflarında öngörülen yetkinin, kanuna uygun olarak yetkili kurum tarafından onaylanan şekilde, belirli ve yazılı olarak verilmiş olması; v) muhtemel vericinin buna itirazda bulunmaması."*

¹³ Tuğrul Katoğlu, 'Türk Hukukunun Bir Parçası Olarak Avrupa Konseyi İnsan Hakları ve Biyotıp Sözleşmesi' (2006) 55 [1] Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi 157, 187; Şefik Ziroğlu, *Türkiye'de Organ ve Doku Naklinde Yasal Çerçeve ve Etik Tartışmalar* (Yetkin Yayınevi 2019) 68.

hukuka aykırı olarak elde edilen organ veya dokunun aşılması, nakli ve saklanması ile belirli bir menfaat karşılığında organ veya doku temini amacıyla ilan veya reklam verilmesi ve yayınlanması fiillerinin cezalandırılacakları hüküm altına alınmıştır.

“*İnsan Hakları ve Biyotıp Sözleşmesi*” m 23 ila m 25, Sözleşme’de bireyler için öngörülmüş olan hak ve özgürlüklerin ihlalinin önüne geçmek amacıyla yargısal korumayı ve ihlal durumunda müeyyide ile karşılaşılmasını hüküm altına almış böylelikle de Sözleşme’ye uyulmasını garanti altına almaya çalışmıştır. Sözleşme m 26’da da Sözleşme’de belirtilen haklar ile koruyucu hükümlerden faydalanılması konusunda kamu güvenliği, suçun önlenmesi, kamu sağlığının veya başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması için kanun tarafından öngörülen ve demokratik bir toplumda gerekli olanlardan başka bir kısıtlama getirilmeyecektir.¹⁴ Bununla beraber aynı maddenin ikinci fıkrası, sınırlamanın bazı maddeler açısından mümkün olmadığını ifade etmiş ve sınırlamaya da sınırlama getirmiştir. Söz konusu maddeye göre 11. madde, 13. madde, 14. madde, 16. madde, 17. madde, ikincilik prensibi ile muvafakatin sıhhat şartına yer verilen 19. madde, rıza verme yeteneğini haiz olmayan kişilerin dokularının alınabilme şartlarını düzenleyen 20. madde ve insan vücudunun ve parçalarının, bu özellikleri dolayısıyla ticari kazançta konu olmasını yasaklayan 21. madde bu kapsamda yer almaktadır.¹⁵ Protokolün sınırlanamayacağına ve hak ve koruyucu hükümlere dair hüküm bulunan bu maddeler Sözleşme’nin özünü oluşturmaktadır.¹⁶ Bu kapsamda Sözleşme’nin ‘*özel hayat ve bilgilendirme hakkı*’ başlıklı m 10, ‘*genetik öngörü testleri*’ başlıklı m 12, bilimsel araştırma hakkında genel kuralı belirleyen m 15 ile ‘*tüpte embriyonlar üzerinde araştırma*’ başlıklı m 18’de ifade edilen prensiplerde, Sözleşme’nin 26. maddesinde yazılı şartlar dahilinde sınırlama yapılabileceği ifade edilmektedir.

Sözleşme’nin 27. maddesi de Sözleşme’de öngörülmüş hukuki korumanın en dar şekliyle düzenlenmiş olduğunu ve taraf devletlerin öngörülenden daha geniş bir hukuksal koruma sağlayabileceklerini ifade etmektedir. Bununla beraber Sözleşme’nin sağladığı hukuki korumanın çerçevesine uymak için iç hukukta halihazırda daha geniş hukuki koruma sağlayan mekanizmaların daraltılması Sözleşme’nin amacıyla örtüşmez.¹⁷

Anayasamızın m 90/5 ve “*İnsan Hakları ve Biyotıp Sözleşmesi*”nin ülkemiz açısından usulüne uygun şekilde yürürlüğe konularak Türk hukukuna dahil edilmiş olup temel hak ve özgürlüklere ilişkin olması hasebiyle, yürürlükteki başka mevzuat hükümleriyle çelişmesi halinde söz konusu Sözleşme’ye öncelik tanınması gerekecektir.¹⁸ Diğer yandan Ünver’in, çekincenin Sözleşme ruhuna aykırı olduğuna, yapılması gerekenin Türk hukukunu Sözleşme’ye uygun hale getirilmesi ve çekincenin kaldırılması icap ettiğine, çekincenin Sözleşme’nin 27. maddesi ile Anayasanın 90/5. maddesine aykırılık teşkil ettiğine dair

¹⁴ Çankaya (n 8) 465.

¹⁵ Katoğlu (n 13) 157–165.

¹⁶ Maurice A M de Wachter, ‘The European Convention on Bioethics’ (1997) 27 Hastings Center Report 13, 14.

¹⁷ C Manuel vd ‘Is the Legislation of European States in Keeping with the Recent Convention on Human Rights and Biomedicine?’ (1999) 6 [55] European Journal of Health Law 55, 63.

¹⁸ Katoğlu (n 13) 166.

düşüncesine¹⁹ katılmıyoruz. Çünkü Sözleşme'nin tamamı ele alındığında vericiyi koruduğu ve vericiye öncelik tanıdığı müşahede edilebilecektir. Diğer yandan Türkiye tarafından konulmuş olan çekince vericiyi daha çok korumakta olup muvafakat verme yeteneğini haiz olmayan kişilerden yapılacak organ ya da doku nakline izin verilmemesi Sözleşme'nin daha geniş yorumlanması anlamına gelecektir. Diğer taraftan usulüne uygun olarak yürürlüğe konulmuş ibaresi gereği zaten çekinceye konu hüküm onaylanmamış olup Anayasa m 90/5'e de aykırılık teşkil etmeyecektir. Dolayısıyla Türkiye tarafından konulan çekincenin yerinde ve hukuka uygun olduğu kanaatindeyiz.

Son olarak her ne kadar Sözleşme sağlararası organ veya doku nakli hususunu düzenlemiş olsa da kişiden organ veya doku alınabilmesi için öncelikle organın veya dokunun ölüden temin edilmeye çalışılması fakat bunun mümkün olmaması halinde ancak kişiden organın veya dokunun alınabilmesinin mümkün olduğu anlamına gelen ikincillik prensibi hariç, organ veya dokunun ölüden temin edilebilmesine dair yargı içermemektedir. Bununla birlikte, Sözleşme'de yer alan prensiplerin geliştirilmesi için yeni protokoller imzalanabileceği de m 31 ile hüküm altına alınmış; bu kapsamda 24 Ocak 2002'de imzaya açılan ve 1 Mayıs 2006'da yürürlüğe giren '*İnsan Kaynaklı Organ ve Doku Nakli Hakkında Ek Protokol*' ile ölüden organ ya da doku alınması da uluslararası sözleşmeye konu edilmiştir.

II. İNSAN KAYNAKLI ORGAN VE DOKU NAKLİ HAKKINDA EK PROTOKOL

Daha önce de açıklandığı üzere, "*İnsan Hakları ve Biyotıp Sözleşmesi*" içinde sadece sağlararası organ ya da doku nakli konu edilmiş, aynı Sözleşme'nin bir başka maddesinde de bu Sözleşme'de yer edinen prensiplerin geliştirilebilmesi için yapılabilecek protokollere de açık kapı bırakılmıştır. Bu kapsamda Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi'nin, 1160 (1991) sayılı Tavsiye Kararı²⁰ göz önünde bulundurularak ölüden organ ya da doku nakli yapılabilmesi de 24 Ocak 2002'de imzaya açılan ve 1 Mayıs 2006'da yürürlüğe giren "*İnsan Kaynaklı Organ ve Doku Nakli Hakkında Ek Protokol*" ile uluslararası Sözleşme'ye konu edilmiştir. Bununla birlikte, 8 Mayıs 2025 tarihi itibarıyla Türkiye söz konusu Ek Protokolü imzalamış değildir.²¹

Ek Protokol, m 1'de ifade edildiği üzere, Sözleşme'de insan orijinli organ ya da doku nakliyle alakalı olarak ayrımcılık yapılmadan, herkesin onurunu ve kimliğinin korunması ile bütün hak ve temel özgürlüklerine saygı gösterilmesi amaçlanmıştır. Öte yandan protokolün giriş kısmında da ifade edildiği üzere, özellikle organ ve doku transplantasyonu hususunda yaşanan gelişmelerin en azından hayat kalitesini artırmaya destek verdiği; nakle konu edilebilecek organ ve doku azlığı da dikkate alındığında, kamuoyunun naklin önemiyle ilgili

¹⁹ Yener Ünver, 'Avrupa Biyo-Hukuk Sözleşmesi'nin Türk Hukuku'na Etkileri' (2005) 2 Kamu Hukuku Arşivi Dergisi 182, 188.

²⁰ <<https://rm.coe.int/168007cf98>> Erişim Tarihi: 06.04.2025.

²¹ Ek Protokol, Bulgaristan, Hırvatistan, Estonya, Finlandiya, Gürcistan, Macaristan, İzlanda, Karadağ, Kuzey Makedonya, Portekiz, Moldova Cumhuriyeti, Romanya, Slovenya, İspanya ve İsviçre'de yürürlüğe girmiş olup Fransa, Yunanistan, İtalya, Lüksemburg, Hollanda, Sırbistan ve Ukrayna ise Sözleşme'yi imzalamış fakat henüz onaylamamıştır. <<https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list?module=signatures-by-treaty&treatynum=186>> Erişim Tarihi: 21.04.2025.

bilgilendirilmesi ve bağışı artırmak amacıyla önlemler alınmasının gerekliliği; organ ve doku naklinin kötüye kullanılmasının ve ticarileşmesinin önüne geçilmesinin gerekliliği kabul edilmiş ve söz konusu Ek Protokol düzenlenmiştir. Bununla beraber her ne kadar Sözleşme'nin Avrupa Konseyine üye olsun olmasın tüm devletlerin imzasına açık olması dolayısıyla yalnızca Avrupa Konseyi üyesi devletlere değil, üye olmayan devletlerin de Sözleşme'ye taraf olabilmesine olanak tanıdığı ve bölgesel bir Sözleşme değil, tüm devletleri bağlayıcı bir protokol oluşturulmasının hedeflendiği ifade edilebilecektir. Ancak giriş kısmında yer alan. “...Avrupa'daki hastaların çıkarları doğrultusunda organ ve doku naklinin kolaylaştırılmasında...” ve “...Avrupa işbirliğinin teşvik edilmesi yoluyla organ ve doku bağışının artırılması için uygun adımların atılması...” ifadesi dolayısıyla aslında söz konusu protokolün Avrupa vatandaşlarını öncelediği ve bu anlamda Avrupalıları daha üstün tuttuğu ve 1. maddede belirtilen ayrımcılık yasağı ile ve kendi içerisinde çeliştiği de söylenebilir.

Ek Protokol'ün m 2'ye göre protokol hükümleri, üreme organlarına ve dokularına, embriyonik veya fetal organlara ve dokulara, kan ve kan türevlerine uygulanmayacaktır. Bu haliyle ODNK m 2/2'da yazılı istisnalar içerisinde ifade edilmeyen ve üreme organ ve dokularının nakle konu edilemeyeceğine dair hüküm dolayısıyla Türkiye'nin söz konusu protokolü imzalaması ve onaylaması halinde çelişki içeren hususlara dair çekince koyması muhtemeldir.

Ek Protokol'ün Genel Hükümler başlıklı ikinci bölümünde yer alan 3-8. maddeleri organ ve doku nakli ile ilgili olarak konunun tarafı olan kişilerin ve kuruluşların organ ve doku nakli öncesinde ve sonrasında alıcıya, vericiye ve halka karşı genel yükümlülüklerini ifade etmektedir. Türk hukukunda da hem 1 Ağustos 1998 tarihinde yayımlanan 23420 sayılı Resmi Gazete'de yer alan Hasta Hakları Yönetmeliği m 18 vd hem de ODNK m 7 hem alıcıya hem de vericiye organ ve doku alımının yaratabileceği tehlikeler, bu işlemin tıbbi, psikolojik, ailevi ve sosyal neticeleri ile alıcıya sağlayacağı yararlar ve icra edilecek tıbbi müdahale ile ilgili bilgi verilmesini şart koşturmaktadır.

Protokol'ün '*Kişiden organ ve doku alınması*' başlığı taşıyan üçüncü bölümünde yer alan 9. maddede genel kural olarak kişiden organ veya doku alınmasının ancak alıcının hastalığını tedavi etmek amacıyla ve ölüden organ veya doku temin edilemediğinde başvurulabilecek bir yol olduğu; m 10'da da kişiden organın veya dokunun, vericinin yakın kişisel ilişki içerisinde olduğu kişi yararına alınabileceği; bu şekilde bir ilişki bulunmadığı takdirde ise yasada belirtilen koşullarda ve bağımsız bir kuruluş onayı ile gerçekleştirilebileceği belirtilmektedir. Türk hukukunda da ODNK Ek Madde 2'ye göre kişiden organ veya naklinin, alıcının iki yıldan fazla süredir evli olduğu eşi ile dördüncü derece dahil kan ve sıhri hısımlarından gerçekleştirilebileceği düzenlenmiştir. Bununla beraber her ne kadar ODNK'da ikincilik prensibinin kabul edildiğine dair bir hüküm yer almıyor olsa da 09.12.2022 tarihinde yayımlanan 32038 sayılı Resmî Gazete'de yer alan “Organ Nakli Hizmetleri Yönetmeliği” m 12 bu prensibe göre düzenlenmiştir. Buna göre kişiden organ alınabilmesi sadece alıcının tedaviden yararlanabilmesi için ve ölüden organ temin edilemediği başkaca bir tedavinin de mümkün olmadığı durumlarda gerçekleştirilebilecektir.

11. madde, organ veya doku alınmadan önce donörün sağlığı için tıbbi tetkiklerin yapılması; m 12, donörün organ veya doku alınmasından önce aydınlatılması hususunu hüküm altına almaktadır. Türk hukukunda da ODNK m 9, “*Organ ve doku alınması, aşılması ve naklinden önce verici ve alıcının yaşamı ve sağlığı için söz konusu olabilecek tehlikeleri azaltmak amacıyla gerekli tıbbi inceleme ve tahlillerin yapılması ve sonucunun bir olurluluk raporu ile saptanması zorunludur.*” şeklinde düzenlenmiş olup söz konusu yükümlülüğün yerine getirilmemesi alınan organ ya da dokuyu hukuka aykırı elde edilen tasnifine dahil edecek ve TCK m 91’de ifade edilen suça vücut verecektir.

Ek Protokol, 13. maddede kişinin yazılı olarak vermiş olduğu ya da resmi bir organ huzurunda aydınlatılmış ve özgür şekilde verdiği muvafakat sonrasında organ veya doku çıkarma işleminin yapılabileceği, muvafakatin de her zaman geri alınabileceği ifade edilmiştir. ODNK da m 6’da muvafakat verilebilmesi için 18 yaşının doldurulmuş olması ve mümeyyizlik şartının karşılanması sonrasında donörün en az iki tanık huzurunda açık, bilinçli ve hür bir şekilde sözlü ya da yazılı olarak beyanda bulunması ve bu durumda hekim tarafından da onaylanmasının zorunlu olduğu ifade edilmiştir.

Ek Protokol’ün 14. maddesi irade beyanında bulunma kabiliyetini haiz olmayan kişilerden organ veya doku alınamayacağını; bu kişilerden istisnaen ve sadece kendisini yenileyebilme özelliği bulunan dokular için uygulanmak kaydıyla, temyiz kudretine sahip bir verici bulunamaması; alıcının donör ile kardeşlik bağının bulunması; naklin alıcı açısından hayati önem taşıması; mümeyyiz olmayan kişinin temsilcisinden veya kanunla yetkili kılınan makamdan ya da kişiden yazılı onay alınmış olması ve donörün itiraz etmemesi durumunda doku alınabilmesini uygun görmektedir. Türk hukuku istisnai de olsa özellikle küçüklerden organ alınmasını kati surette yasaklamakta olup bu husus ODNK m 5’te açıkça ifade edilmiştir.

Ek Protokol’ün “*Ölüden organ ve doku alınması*” başlıklı dördüncü bölümünde yer alan 16. maddesine göre öldüğü hekim tarafınca belgelendirilmemiş kimseden organ veya doku alınamayacaktır. Bununla beraber ölümün tanımı yapılmamış, böylelikle taraf ya da taraf olacak devletlere iç hukuklarında yürürlükte bulunan mevzuata göre ölüm halini belirlemelerine ve işlem yapabilmelerine izin verilmiştir. Söz konusu maddenin ikinci paragrafıyla, ölümü belgelendiren hekimlerin organ veya doku alınması veya nakil işlemlerinde yer alamayacakları ifade edilmiş, böylelikle ölümün tespitinde tarafsızlık sağlanmasına yönelik bir hüküm konmuştur. ODNK’da da m 11 ile ölüm halinin saptanması koşulları düzenlenmiş; m 12 ile de ölümün tespitini yapan hekimlerin organ ve doku alma, saklama, aşılama ve nakil işlemlerini yapacak hekimler arasında yer alamayacağı düzenlenmiştir.

Ek Protokolün 17. maddesi ölünün hayatta iken bedeninden organ veya doku alınmasına itirazı bulunuyorsa ya da itirazı bulunmamakla beraber kanunla belirlenen kişilerden izin veya rıza alınmadığı takdirde organ veya dokunun alınamayacağı ifade edilmiştir. Bu anlamda Sözleşme sadece irade modeline yer vermiş olup zaruret ve itiraz modellerini dışlayan bir yapıyı haizdir. ODNK m 14, ölünün sağlığında iken organ veya doku alınmasına rızası olmadığı durumda organ alınamayacağını; sağlığında iken organ veya doku alınabileceğine dair vasiyetnamesi bulunuyorsa ya da itirazı bulunmadığı halde ölüm esnasında yanında bulunan

yakınlarından alınacak muvafakatle organ veya doku alınabileceği (irade modeli) ifade etmektedir. Öte yandan aksine bir vasiyetname bulunmadığı durumlarda vücutta değişiklik yapmayan dokuların alınabileceği (itiraz modeli) ve kaza ya da doğal afet sonucunda vücudunun uğradığı ağır harabiyet nedeniyle yaşamı sona eren kişilerden de yanında yakınlarının bulunmadığı durumlarda ve ayrıca söz konusu maddede belirtilen diğer şartlar da bulunduğu takdirde muvafakat alınmadan organ veya doku alınabileceği (zaruret modeli) belirtilmiştir.²²

Ek Protokol'ün 21 ve 22. maddesi, “*İnsan Hakları ve Biyotıp Sözleşmesi*”ne paralel şekilde, insan organ ya da doku yahut parçalarının herhangi bir halde ticari kazanca konu edilemeyeceğini ve organ ticaretinin yasaklandığını düzenlemekte; organ ya da doku alınmasından kaynaklanan ve zorunlu gider olarak tanımlanabilecek bazı ücretleri istisna olarak değerlendirmektedir. Aynı maddenin 2. fıkrası da organ ya da doku satın almak yahut satmak amacıyla reklam yapmanın yasaklandığı belirtilmektedir. Türk hukukunda da 5237 sayılı TCK'da 91 vd maddelerinde kişiden hukuken geçerli rıza bulunmaksızın organ veya doku alma, ölüden hukuka aykırı biçimde organ veya doku alma, organ veya doku satın alma, satma satılmasına aracılık etme, hukuka aykırı olarak elde edilen organ veya dokunun aşılama, nakil ve saklama ile belirli bir menfaat karşılığında organ veya doku temini amacıyla ilan veya reklam verme ve yayınlama fiillerinin cezalandırılacağı ifade edilmiştir.²³ Her ne kadar Türk hukukunda organ veya doku nakli için zorunlu giderlerle ilgili bir hüküm bulunmasa da hastane masrafları, ulaşım giderleri vb zorunlu masrafların alınmasının organ veya doku ticareti suçu oluşturmayacağı kanaatindeyiz.

Protokolün 23. maddesi ile organı alınan kişinin kişisel verilerinin gizli olduğu, sadece mesleki gizlilik ve kişisel veri korunmasına dair kurallara uygun olarak toplanabileceği, işlenebileceği ve iletilebileceği belirtilmiştir. Konu ile ilgili Türk Hukuku'nda 1 Ağustos 1998 tarihli ve 23420 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanan Hasta Hakları Yönetmeliği m 23 de sağlık hizmetleri dolayısıyla edinilen bilgilerin istisnai haller dışında açıklanamayacağı ifade edilmekte,²⁴ 5237 sayılı Türk Ceza Kanunu'nun 136 vd maddeleri de kişisel verilerin hukuka aykırı şekilde kaydedilmesini, ele geçirilmesini, açıklanmasını suç olarak saymış ve cezai müeyyideye bağlamıştır.

Ek Protokol'ün diğer maddeleri de yargısal korumayı; haksız fiil sorumluluğunu, taraflar arası iş birliğini, yürürlük ve fesih şartlarını saymaktadır.

²² Ahmet Gökçen, ‘Organ Nakli Üzerine Düşünceler’ (2000) 8 [1-2] Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi 63, 79-80.

²³ Elif Rumeysa Gürbüz, ‘Organ ve Doku Naklinde “Rıza”’ (Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi 2021) 47.

²⁴ Elif Türkan Arslan ve Hüseyin Demir, ‘Sağlık Çalışanlarının Hasta Mahremiyetine İlişkin Tutumu: Nitel Bir Araştırma’ (2017) 17 [4] Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 191, 200.

SONUÇ

Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi tarafından alınan 1160 (1991) sayılı Tavsiye Kararı göz önünde bulundurularak kişiden organ veya doku alınmasının koşulları ve diğer bazı biyolojik ve tıbbi müdahaleler uluslararası düzeyde ilk defa sözleşme temeline oturtulmuştur. 1997 yılında “*Biyoloji ve Tıbbın Uygulanması Bakımından İnsan Hakları ve İnsan Haysiyetinin Korunması Sözleşmesi: İnsan Hakları ve Biyotıp Sözleşmesi*” imzaya açılmıştır. Aynı tavsiye kararı göz önünde bulundurularak ve bu Sözleşme’ye dayanılarak “*İnsan Kaynaklı Organ ve Doku Nakli Hakkında Ek Protokol*” hazırlanmış ve 24 Ocak 2002’de imzaya açılmıştır.

“*İnsan Hakları ve Biyotıp Sözleşmesi*”, organ ve doku nakline bakan yönüyle, kişiden organ veya doku nakli ve transplantasyonunu düzenlemekte olup 3 Aralık 2003 tarihinde, Anayasanın 90. maddesine uygun şekilde TBMM tarafından onaylanmış ve 5013 sayılı kanun ile iç hukukumuza dahil edilmiştir. Türkiye, söz konusu Sözleşme’nin 20. maddesine, muvafakat verme yeteneği bulunmayan kişilerden kendisini yenileyen dokuların alınmasını olanaklı kılan ikinci bendinin ODNK m 5 ile uyumlu olmaması dolayısıyla çekince koymuştur. ODNK m 5 düzenlemesinin vericinin haklarını daha çok koruması hasebiyle söz konusu çekincenin yerinde olduğu kanaatindeyiz.

Gerek “*İnsan Kaynaklı Organ ve Doku Nakli Hakkında Ek Protokol*”de gerekse “*İnsan Hakları ve Biyotıp Sözleşmesi*”nde organ ya da doku alınmasından kaynaklanan ve zorunlu gider olarak tanımlanabilecek bazı ücretlerin alınmasının organ veya doku ticareti kapsamında sayılamayacağı ifade edilmiştir. Bu hususta Türk hukukunda bir düzenleme olmasa da zorunlu masrafların (ilaç, hastane giderleri vb) istenebileceği ve bu halde organ veya doku ticareti suçu oluşmayacağı kanaatindeyiz.

“*İnsan Kaynaklı Organ ve Doku Nakli Hakkında Ek Protokol*” de “*İnsan Hakları ve Biyotıp Sözleşmesi*”nde yer almayan ölüden organ ve doku alınması hususunu düzenlemektedir. Bu haliyle ODNK m 2/2’de belirtilen istisnalar içerisinde ifade edilmeyen ve üreme organ ve dokularının nakle konu edilemeyeceğine dair hüküm dolayısıyla Türkiye’nin söz konusu protokolü onaylaması halinde mevzu hukuk ile çelişebilecek hususlara dair çekince koyması muhtemeldir.

Öte yandan “*İnsan Kaynaklı Organ ve Doku Nakli Hakkında Ek Protokol*”ün giriş kısmında yer alan ifadeler dolayısıyla Avrupa Konseyi üyesi devlet vatandaşlarını öncelediği ve bu anlamda Avrupalıları daha üstün tuttuğu, dolayısıyla söz konusu protokolde de yer verilen ayrımcılık yasağı ile çeliştiği kanaatindeyiz. Bu sebeple ayrımcılık oluşturan bu kısmın metinden çıkarılması, protokolün de kendi içerisinde tutarlı olmasını sağlayacaktır.

“*İnsan Kaynaklı Organ ve Doku Nakli Hakkında Ek Protokol*” ve “*İnsan Hakları ve Biyotıp Sözleşmesi*”nde yer alan hükümlerin çok büyük kısmı Türk mevzuatında da bulunmaktadır. Hatta bu Sözleşmeler kabul edilmeden önce de organ ve doku nakli ile organ ve doku ticareti suçu hususunda düzenlemeler bulunmaktaydı. Bu minvalde Türk hukukunun organ veya doku nakli ile organ ve doku ticareti suçu düzenlemeleri açısından çok önde olduğu da söylenebilir.

Bazı hallerde uluslararası özellik kazanan organ ve doku nakli ile organ ve ticareti suçunun uluslararası bir metinde düzenlenmiş olmasının hem organ ve doku nakli hem de organ ve doku ticareti suçu ile mücadele hususunda devletler arasında koordinasyonun sağlanmasını kolaylaştırırken daha etkili önlemler alınmasını da temin edeceği kanaatindeyiz.

KAYNAKÇA

- Algan H, *Türk Ceza Kanunu'nda Organ ve Doku Ticareti Suçları* (Seçkin Yayınevi 2018)
- Andorno R, 'Biomedicine and International Human Rights Law: in Search of Global Consensus' (2002) 80 [12] *Bulletin of World Health Organization* 959
- Arslan E T ve Demir H, 'Sağlık Çalışanlarının Hasta Mahremiyetine İlişkin Tutumu: Nitel Bir Araştırma' (2017) 17 [4] *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 191
- Birinci G, 'İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nin Kısa Tarihi I: Milletler Cemiyeti'nden Birleşmiş Milletler'e' (2017) 7 [2] *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi* 50
- Çankaya H, 'Biyoteknoloji ve İnsan Hakları' (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi 2009)
- de Wachter M, 'The European Convention on Bioethics' (1997) 27 *Hastings Center Report* 13
- Dikmen Caniklioğlu M, 'Anlamı, Kapsamı ve Sınırlarıyla Temel Haklar ve Anayasalarımız' (2001) (Mahmut Tefik Birsal Armağanı) *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 461
- Durul F, Er K ve Solmaz U, 'Kuşak Hakları Bağlamında İnsan Hakları Ölçeği' (2022) 32 *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 753
- Gökçen A, 'Organ Nakli Üzerine Düşünceler' (2000) 8 [1-2] *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 63
- Gürbüz E R, 'Organ ve Doku Naklinde "Rıza"' (Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi 2021)
- Harris J (ed), *Bioethics, Oxford Readings in Philosophy* (Oxford University Press, 2001)
- Katoğlu T, 'Türk Hukukunun Bir Parçası Olarak Avrupa Konseyi İnsan Hakları ve Biyotıp Sözleşmesi' (2006) 55 [1] *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 157
- Koçak Süren Ö, 'Organ ve Doku Naklinin Yasal ve Etik Açısından İncelenmesi' (2007) 20 [73] *Türkiye Barolar Birliği Dergisi* 174
- Manuel C, Hairion D., Auquier P., Reviron D., Giocanti D., Terriou P., Pelissier V. and San Marco J. L., 'Is the Legislation of European States in Keeping with the Recent Convention on Human Rights and Biomedicine?' (1999) 6 [55] *European Journal of Health Law* 55
- Özsunay E, 'Alman ve Türk Hukuklarında Hekimin Hastayı Aydınlatma Ödevi ve İstisnaları' (Sorumluluk Hukukundaki Yeni Gelişmeler V. Sempozyumu, Ankara, 1982)
- Satıcı M, 'Hak ve Özgürlük Ütopyası Olarak "İnsan Hakları": Felsefi ve Eleştirisi' (2015) 1 (2-3) *Artvin Çoruh Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 3
- Ünver Y, 'Avrupa Biyo-Hukuk Sözleşmesi'nin Türk Hukuku'na Etkileri' (2005) 2 *Kamu Hukuku Arşivi Dergisi* 182

Ziroğlu Ő, *Türkiye’de Organ ve Doku Naklinde Yasal Çerçeve ve Etik Tartışmalar* (Yetkin Yayınevi 2019)

İnternet Kaynakları

<<https://rm.coe.int/168007cf98>> Erişim Tarihi: 06.04.2025

<<https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list?module=signatures-by-treaty&treaty-num=186>> Erişim Tarihi: 21.04.2025